

Marcin Kowalski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
marcin.kowalski@kul.pl
ORCID: 0000-0002-8732-6868

16 (2023) 4: 379–406

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Andrzej Kwaśniewski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
andrzej.kwasniewski@kul.pl
ORCID: 0000-0001-7174-2122
DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2023.024>

Profil zainteresowań biblijnych ks. Floriana Pilthowskiego (XVI w.)

Profile of the Biblical Interests of Rev. Florian Pilthowski (16th Century)

Streszczenie. W Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach zachowała się czteroczęściowa Biblia wydana wraz postyllą Mikołaja z Liry. Na marginesach tego inkunabułu ks. Florian Pilthowski jako miejscowy wikariusz i jednocześnie oficjał kielecki żyjący w drugiej połowie XVI wieku wykonywał noty marginalne świadczące o wieloletniej lekturze Biblii. Przeprowadzone badania wykazały lekturę większości ksiąg biblijnych. Najczęściej ks. F. Pilthowski sporządzał noty informacyjne pozwalające zapamiętać treść czytanego fragmentu. W taki prosty sposób skomentował i potwierdził przeczytanie większości ksiąg Starego Testamentu. Ksiądz F. Pilthowski pozostawił również noty świadczące o lekturze pogłębionej teologicznie. Było to chrystologiczne ujęcie fragmentów Starego Testamentu, realizacja prorocत्व w historii, tematyka sądu ostatecznego i przyjścia Chrystusa, katolickie rozumienie sakramentów, nowość życia chrześcijańskiego, powszechność zbawienia i życie kapłańskie. Przydatność kaznodziejska lektury Biblii była przez niego zaznaczana poprzez podawanie przy analizie dat świąt z kalendarza. Porównanie wątków tematycznych powstałych poprzez analizę not ks. F. Pilthowskiego z badaniami współczesnej biblistyki nad wartością postylli Mikołaja z Liry wskazuje na dostrzeżenie przez potrydenckiego, kieleckiego kome-

* Praca przygotowana w ramach programu „Rola Kościoła jako wychowawcy i stróża kultury narodowej”. Program realizowany jest przez Towarzystwo Przyjaciół Archiwum Diecezjalnego im bł. Wincentego Kadłubka w Kielcach.

tatora większości ważnych osiągnięć czternastowiecznego egzegety. Postylla Mikołaja z Liry ważna w kształtowaniu się teologii Marcina Lutra w recepcji ks. F. Pilthowskiego była źródłem potwierdzającym naukę katolicką.

Abstract. In the Library of the Higher Seminary in Kielce there is preserved a four-part Bible published together with postil of Nicholas of Lyra. In the margins of this incunable, Fr. Florian Pilthowski, as a local vicar and at the same time an officialis of Kielce who lived in the second half of the 16th century, made marginal notes testifying to many years of reading the Bible. The research conducted showed reading of most of the books of the Bible. Most often, Fr. F. Pilthowski made informative notes that allowed him to remember the content of the passage he was reading. In such a simple way, he commented on and confirmed the reading of most of the books of the Old Testament. Fr. F. Pilthowski also left notes testifying to a theologically deepened reading. These included a Christological treatment of Old Testament passages, the realization of prophecies in history, the themes of the final judgment and the coming of Christ, a Catholic understanding of the sacraments, the newness of the Christian life and the universality of salvation, and the priestly life. The preaching usefulness of the Bible reading was marked by him by giving the dates of holidays from the calendar when analyzing them. A comparison of the thematic threads developed through the analysis of Fr. F. Pilthowski's notes with the research of modern biblical scholars on the value of Nicholas of Lyra's postil indicates that the post-Tridentine, Kielce-based commentator recognized most of the important achievements of the 13th-century exegete. Nicholas of Lyra's postil, which was crucial in the formation of Martin Luther's theology in Pilthowski's reception was a source that confirmed Catholic doctrine.

Słowa kluczowe: Biblioteka Kapituły Katedralnej w Kielcach, ks. Florian Pilthowski, Mikołaj z Liry, recepcja Biblii, dzieje nauki, reformacja, reforma katolicka, *loci communes*.

Keywords: Library of the Cathedral Chapter in Kielce, Fr. Florian Pilthowski, Nicholas of Lira, reception of the Bible, history of science, Reformation, Catholic reform, *loci communes*.

Ksiądz Florian Pilthowski należy do grona ważniejszych bibliofilów z grona elitarnego duchowieństwa. Jego rozproszona biblioteka świadczy o zainteresowaniach naukowych, głównie teologicznych. Nieco informacji posiadamy również o jego wykształceniu i urzędach powierzonych mu w Kościele. W roku 1551 został wpisany do metryki Uniwersytetu Krakowskiego jako syn Jakuba pochodzący z diecezji płockiej. Jako student Uniwersytetu Krakowskiego notowany od początku semestru letniego 1551 r. do końca semestru letniego 1551. Był bakałarzem sztuk. Od 1571 r. występuje w źródłach jako scholastyk opatowski

i wiceprepozyt kielecki, od 1577 r. notowany jako oficjał kielecki. W 1581 r. notowany jako altarzysta ołtarza Bożego Ciała w kościele św. Piotra w Sandomierzu. W 1590 r. notowany jako altarzysta ołtarza Bożego Ciała w kościele św. Anny w Krakowie. W 1590 r. notowany jako scholastyk opatowski (Kwaśniewski 2012, 82–83; Gałązka 1997, 375; Metryka 2010, 274; Wójcik 1963, 31; Corpus academicorum Cracoviense). Ks. Witkowski podaje jednocześnie, że był on również wicekustoszem kieleckim (Witkowski 1845, 198). Doprecyzowanie odnośnie do roku notowania ks. F. Pilthowskiego jako wicekustosza znajdujemy u ks. Tomasza Wróbla – 1575 r. Informacja ta jednak oparta jest na starszej literaturze (Wróbel 1971, 209–221). Pełnienie funkcji wicekustosza jest w zwyczajach kapitułnych bliższe obowiązkom troski o bibliotekę niż inne funkcje kościelne w ówczesnej rzeczywistości kieleckiej. W czasie wizytacji radziwiłłowskiej wicekustosz odpowiadał za bibliotekę i otrzymał wskazówkę wizytacyjną, aby nie wypożyczał książek duchownym zanim nie wpisze do rejestru (Kowalski and Waldemar 2021, 217).

Nowość źródłową w życiorysie ks. F. Pilthowskiego przynosi odkryta w jednej z jego książek własnoręczna notatka biograficzna wykonana na drugiej stronie indeksu druku *Fasciculus temporum: May die 4 Florianus Pilthowski vicep[re]p[os]itus Kielcensis 1580, qui anno 1540 et 1548, et 1577 Roma[m] visitavit; prima visi[tatio] ibi mansit 6 hebdomadis, secunda annis 5, tertia annis [nieczyt]* (Lumen animae 1482; Rolenvinck 1480). Ta osobista notatka wspomnieniowa i humanistyczna wskazuje na trzykrotny pobyt w Rzymie. Pobyty były traktowane pielgrzymkowo i rozumiane przez niego ascetycznie. Być może również tam studiował. Ponadto napisanie o sobie w tak ważnej notatce, że jest wiceprepozytem kieleckim świadczy o silnej identyfikacji ze środowiskiem kapitułnym w Kielcach. Wyjaśnienia wymaga fakt jak był ten drugi pobyt rzymski realizowany, skoro został przerwany w 1551 r. i w czasie semestru letniego ks. F. Pilthowski kształcił się na Akademii Krakowskiej.

1. Pilthowski – bibliofil

Kultura książki w życiu ks. F. Pilthowskiego przejawiała się w trosce o własny księgozbiór oraz o bibliotekę kapitułną w Kielcach, zakrystię kolegiaty w Opatowie oraz o bibliotekę bernardynów w Opatowie. Wiadomo, że ks. F. Pilthowski ofiarowywał książki zarówno za życia, jak i po śmierci testamentem. Kolegacie Opatowskiej ofiarował mszał w artystycznej oprawie. Po jego śmierci cały księ-

gozbiór otrzymał klasztor Bernardynów w Opatowie (Bastrzykowski 1949, 61). Znaczna część księgozbioru ks. F. Pilthowskiego odziedziczonego przez bernardynów opatowskich trafiła w XIX w. do biblioteki uniwersytetu w Warszawie. Obecnie zbiory te znajdują się w większości w bibliotece uniwersyteckiej w Warszawie oraz na terenie Rosji. W Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego przechowywanych jest obecnie 15 woluminów z księgozbioru ks. F. Pilthowskiego (Katalog 2018, 352, nr 560/c, 951/a, 1083/f, 1293, 1390/a, 2686, 4380, 5209, 5736, 6194, 6369, 6956/c, 7205/a, 9069, 9288/a). Spośród nich dwa woluminy mają rozpoznane naukowo dwa superekslibrisy (Sipayłło 1988, 112–113, tab. 40–41). W Rosji zachowała się książka należąca do ks. F. Pilthowskiego: Jodoca Clichtoveusa – *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia*. W oprawie zidentyfikowano trzeci superekslibris właściciela (Korolev 2009, 188). W niedawnym czasie odkryto w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu druk katechizmu należący do ks. F. Pilthowskiego, Na dolnej okładzinie zachował się superekslibris, który zapewne należy traktować jako czwarty znany (nieopracowany) (Naussea 1552). Biblioteka sandomierska posiada ponadto kilka innych książek z historycznego księgozbioru ks. F. Pilthowskiego. Skany tych zbiorów sandomierskich dostępne są w Internecie.

Ze spuścizny ks. F. Pilthowskiego w kieleckim księgozbiorze kapitulnym znane były dwie książki – zbiór kazań oraz suma spowiednicza (Topiarius 1568; Angelus de Clavasio 1513). Te dwa woluminy zostały rozpoznane w badaniach nad księgozbiorem prywatnymi środowiska kapitulnego (Kwaśniewski 2012, Księgozbiory prywatne, 82). W późniejszych badaniach odkryty został trzeci wolumin ks. F. Pilthowskiego znajdujący się na terenie Kielc. W księgozbiorze seminaryjnym zachowała się bowiem encyklopedia *Lumen animae*, która trafiła do biblioteki kapituły z księgozbioru prywatnego wikariusza ks. F. Pilthowskiego. W tym samym klocku introligatorskim jako adligat pozostaje *Fasciculus temporum* (Lumen animae 1480; Rolenvinck 1480). Odkrycie to zostało częściowo uwzględnione w opracowaniu inwentarza z 1598 r.¹ Książd F. Pilthowski jako donator biblioteki kapitulnej troszczył się również o jej inwentarz. W 1571 r. jako wikariusz kolegiaty kieleckiej przeprowadził wybiórczą inwentaryzację i zapisał na niektórych książkach datę 1571. Na 29 zachowanych średniowiecznych bibliotecznych rękopisów kapitulnych osiem posiada noty świadczące, że w 1571 r.

¹ W pozycji inwentarzowej nr 23 podano w przypisie jedynie pierwszy druk w odkrytym klocku *Lumen animae*. Pominięto drugi inkunabuł *Fasciculus temporum*. Zob. (Kwaśniewski 2017, 213–214).

zostały zinwentaryzowane jako kapitulne. Ponadto spośród druków bibliotecznych siedem woluminów ma wpis inwentaryzacyjny ks. F. Pilthowskiego z 1571 r. (Kwaśniewski 2013, 51). Była to pierwsza rozpoznana w nauce inwentaryzacja biblioteki kapitulnej w Kielcach. W badaniach nad zbiorami kapitulnymi został również wykazany wpływ ks. F. Pilthowskiego na gust artystyczny innego bibliofila kieleckiego ks. Wojciecha Strzemeskiego. Księża. F. Pilthowski i W. Strzemeski korzystali z usług krakowskiego intrologatora Kaspra Rajmana (Kwaśniewski 2023, 272; Kwaśniewski 2012, Księgozbiór Strzemeskiego, 87–107).

Ksiądz F. Pilthowski, sporządzając wpisy własnościowe i donacyjne w swoich książkach budował je, podając swoje imię i nazwisko oraz urzędy kościelne. Zwykle w pierwszej kolejności podawał urząd scholastyka opatowskiego jako największy z posiadanych – prałatura. Ponadto dodawał inne urzędy: wiceprepozyt kielecki, oficjał kielecki, altarzysta sandomierski, altarzysta krakowski. W książce *Topiarius Dominicus Aegidius, Conciones in epistolas et evangelia* znajdujemy ekslibris następującej treści: *Libellus Floriani Pilthoski Artium Bac[alurei], Scholastici Opatovien[sis] et Pro[nieczyt.] Kielcen[sis] quem Eccl[esi]ae Kielcensi[s] in perpet[u]um pignus donvit anno Domini 1571 Novembris 26* (Topiarius 1568). Nota własnościowa z drugiej książki – Angelus de Clavasio, *Summa Angelica de casibus. constientiae: Liber Eccl[esi]ae Kielcen[sis] 1571 p[er] Florianum Pilt[...]* vicep[raepositu[m] in usu [nieczyt.] datus, [nieczyt.] Petro Bodzentiny ipse [nieczyt.] 1562 [nieczyt.] (Angelus de Clavasio 1513). Obie więc książki zostały przekazane kolegiacie kieleckiej za życia ks. F. Pilthowskiego, zanim został oficjałem.

2. Przedmiot i cel badań

Historyczny księgozbiór ks. F. Pilthowskiego nosi ślady użytkowania i stanowi punkt odniesienia do badań. Przedmiotem niniejszego opracowania jest natomiast wydawnictwo należące do kapituły kieleckiej, które nie było własnością ks. F. Pilthowskiego. Jest to czteroczęściowa Biblia wydana wraz z postyllą Mikołaja z Liry. Trafiła ona do księgozbioru kapitulnego w Kielcach na mocy testamentu ks. Marcina z Kielc (zm. 1558), wikariusza miejscowej kolegiaty. Obecnie wiadomo, że były to cztery z dziesięciu woluminów należących do donatora (Kwaśniewski 2012, Księgozbiory prywatne, 73–74). Badana czteroczęściowa Biblia była wykazywana w inwentarzach księgozbioru kapitulnego w 1598 i w 1650 r. (Kwaśniewski 2013, 87, nr 69; Kwaśniewski 2017, 222, nr 66). Również w inwentarzu w 1727 r. została wykazana, a w inwentarzu w 1791 r.

Biblia została pominięta (Kwaśniewski 2010, 410, nr 60–63). Obecnie trzy części badanego wydawnictwa znajdują się w księgozbiorze kapitulnym przechowywanym jako depozyt w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach (Biblia 1493, prima pars, super Genesim, sygn. K.00215/I; Biblia 1493, secunda pars, super Esdre, sygn. K.00215/II; Biblia 1493, tertia pars, super Esaia, sygn. K.00215/III). Czwarta część znajduje się bezpośrednio w ciągu sygnatur Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach (Biblia 1493, quarta pars, super evangelia, sygn. XV. F. 154.). Badana Biblia pozostawała w wieloletnim użytku ks. F. Pilthowskiego. Wypożyczona została jakby na całe życie z biblioteki kapitulnej. Liczebność not marginalnych w tym szczególnie notatki chronologiczne pozostawione na przestrzeni życia ks. F. Pilthowskiego świadczą o tym, że używał tej Biblii przez całe lata.

Na marginesach tych czterech woluminów zachowały się marginalia pochodzące z różnych okresów historycznych. Materiał ten dzieli się najprościej na noty wykonane pismem średniowiecznym i nowożytnym. Większość materiału nowożytnego została wykonana ręką ks. F. Pilthowskiego. W celu ustalenia autorstwa zapisów została wykonana kwerenda polegająca na określeniu występowania książek rozproszonego księgozbioru prywatnego ks. F. Pilthowskiego. Wszystkie egzemplarze były dostępne do badań. Jedynie zbiory rosyjskie pominięto. Wykonane zdjęcia zapisów donacyjnych i not marginalnych, które wyszły spod ręki właściciela, pozwoliły na studium porównawcze. W wyniku tych badań doprecyzowano informacje dotyczące duktu pisma ks. F. Pilthowskiego. Dukt pisma tego komentatora jest dość charakterystyczny – prosty, z grubo kładzionymi kreskami. Wśród not wykonanych na czteroczęściowej Biblii wyselekcjonowano do badań jedynie te, które zostały wykonane ręką ks. F. Pilthowskiego.

Obok not ks. F. Pilthowski pozostawił również podkreślenia w tekście. Podkreślenia występują na dwa sposoby samodzielnie i w partiach tekstu opatrzonych notami marginalnymi. Jeżeli dany tekst podkreślony zawiera noty ks. F. Pilthowskiego, wówczas jest pewność badawcza, że podkreślenia integralnie łączą się notami. Zwykle jest tak, że noty potwierdzają treści podkreślone i je interpretują. W tych przypadkach, gdzie nie ma not marginalnych, ks. F. Pilthowski trudno brać pod uwagę podkreślenia jako świadectwo czytania tekstu przez ks. F. Pilthowskiego. Podkreślenia mogły bowiem pochodzić od innych użytkowników. Gdyby nawet uwzględnić podkreślenia bez not marginalnych, niewiele by to wniosło, ponieważ rozszerzyłyby to jedynie zakres czytelnictwa poszczególnych partii druku. Poznanie myśli ks. F. Pilthowskiego i jego profilu zainteresowań możliwe jest tylko dzięki notom. Podkreślenia są w praktyce na

poziomie pomocniczości. Czasem ks. F. Pilthowski wypisywał niektóre hasła, a inne podkreślał, aby ich nie wypisywać. W takich wypadkach silnego związku not z tekstem drukowanym należy uzupełniać w kwadratowym nawiasie konsekwentnie brakujące w notach słowa. Ponadto materiał not sporządzonych przez ks. F. Pilthowskiego rozpada się na dwie części. Jedną to te noty, które jedynie pozostają na poziomie literalnego czytania i wypisywania haseł z tekstu biblijnego i z tekstu postylli. Ten rodzaj not stoi nieco powyżej podkreśleń jako źródło poznania myśli czytelnika. Noty wykraczające poza literalność tekstu biblijnego odkrywają studium i recepcję większej myśli teologicznej o znamionach porównawczego studium. Materiał ten pozwala na osiągnięcie celu, jakim jest poznanie profilu zainteresowań biblijnych ks. F. Pilthowskiego. Dla opisanego jego kultury teologicznej należy najpierw zapoznać się z autorem, z którego dzieła obficie korzystał ks. F. Pilthowski, a mianowicie z jednym z najważniejszych egzegetów średniowiecznych, Mikołajem z Liry.

3. Metoda egzegetyczna Mikołaja z Liry

Mikołaj z Liry uważany jest za jednego z najbardziej wpływowych egzegetów średniowiecza. Francuski franciszkanin opublikował wiele dzieł o charakterze teologiczno-moralnym i apologetycznym, lecz tym, które przyniosło mu największą popularność, była niewątpliwie jego *Postilla Litteralis super totam Bibliam*, napisana między 1322 a 1332 r. Ten imponujący komentarz, który powstawał także na podstawie prowadzonych przez autora wykładów, obejmuje całość Biblii, Stary i Nowy Testament, włączając w to księgi deuterokanoniczne, które autor określa mianem apokryfów.

Cechami charakterystycznymi warsztatu egzegetycznego Mikołaja z Liry, które manifestują się w *Postylli*, jest pierwszeństwo dawane lekturze dosłownej tekstu oraz częste odwołania do źródeł żydowskich. Pierwsza cecha to pochodna klimatu intelektualnego i duchowego, w którym kształcił się i wzrastał Mikołaj z Liry. Choć w przepowiadaniu jego czasów dominowało podejście mistyczne i alegoryczne, ówczesna formacja uniwersytecka sprzyjała dosłownej egzegezie tekstów biblijnych. Wiązało się to z wykorzystywaniem w teologii scholastycznej źródeł filozoficznych, w szczególności Arystotelesa, z naciskiem na zdolność do rozumowego odkrywania prawdy od Boga. Biblia w użyciu scholastyków podlegała specyficznemu traktowaniu, dzielona na małe sekcje, studiowane wybiórczo i bez uwzględnienia kontekstu. Służyła ona zasadniczo jako materiał dla

formułowania twierdzeń teologicznych, jednak scholastyka kładła nacisk na jej dosłowną interpretację. W mocy pozostawała augustiańska zasada (*Ep.* 93,8) mówiąca, że tylko lektura dosłowna stanowić może podstawę dla dalszych interpretacji duchowych i moralnych (Patton 1998, 116–117)².

Podejście to dominuje w *Postylli* Mikołaja z Liry. We pierwszym Prologu do swego dzieła stwierdza on, że Pisma dostarczają kompletnej wiedzy o Bogu, tę zaś odkrywa się za pomocą lektury dosłownej, będącej podstawą dla wszelkiego rodzaju teologii. Mikołaj z Liry pozostaje w pełni wierny scholastycznemu powiedzeniu: *Littera gesta docet, quid credat allegori, moralis quid agas, quo tendas anagogia*. W drugim Prologu do swojego dzieła wylicza przy tym trzy błędy dotychczasowych interpretacji biblijnych, które zamierza skorygować: nadmierne użycie lektury alegorycznej, zbytnią atomizację tekstu oraz bezkrytyczne podejście do źródeł żydowskich. Autor nie sprzeciwia się alegorezie jako takiej, ale takiemu jej zastosowaniu, które lekceważy lekturę dosłowną. Wstępuje tu w ślady swoich poprzedników Hugona od św. Wiktora i Tomasza z Akwinu. Z tego drugiego będzie obficie korzystał w szczególności w swoim komentarzu do listów Pawłowych. Lektura dosłowna posiada według Mikołaja z Liry tę przewagę, że dociera do znaczenia tekstu dostępnego dla wszystkich, także niechrześcijan, pomagając w polemice z nimi. Opowiadając się za nią, autor stosuje w swojej *Postylli* elementy analizy tekstualnej, historycznej oraz semantycznej, odnosi się do krytyki tekstualnej, analizy filologicznej, a także analizy elementów narracji (Patton 1998, 118).

Oprócz formacji uniwersyteckiej, w której ważne miejsce odgrywała filozofia, lekturze dosłownej sprzyjało także widoczne już w średniowieczu zainteresowanie oryginalnymi językami Biblii. Teksty biblijne, w szczególności w zakonach franciszkańskim i dominikańskim, studiowano w oryginale, ucząc się hebrajskiego i greki (Klepper 2000, 289–311). *Postylla* Mikołaja z Liry dowodzi biegłości autora w języku hebrajskim, co widać w jego odwołaniach do oryginalnych terminów hebrajskich. Lekturze dosłownej służyły także powstające wówczas pierwsze konkordancje i słowniki, a także pierwsze, oparte na wykładach mistrzów komentarze (Verger 1984, 214–217; Patton 1998, 118).

To prowadzi nas do drugiej cechy egzegezy Mikołaja z Liry, jaką jest odważne sięganie do źródeł żydowskich. Są nimi nie tylko hebrajski Stary Testament, lecz także pisma wielkich żydowskich komentatorów, spośród których na pierw-

² Na temat hermeneutyki późnej scholastyki i metody egzegetycznej Mikołaja z Liry, wyłożonej w prologu jego dzieła, zob. także (Ocker 2009, II, 266–272; Levy 2016, 125–28).

sze miejsce wysuwa się Szlomo ben Icchak, zwany popularnie Raszim (Geiger 2011, 170–172, 177–188; Geiger 2017, 161–175). Prócz tego zob. Maschkowski 1891, 268–316; Neumann 1893, 172–182; Michalski 1915, 218–245; Michalski 1921, 300–307; Hailperin 1963; Merrill 1975, 66–79; Klepper 2007; Geiger 2007, 147–173; Geiger 2010, 1–22; Keen 2015, 212–235). Teksty biblijne czytane w oryginale i odwołania do żydowskich komentatorów służą Mikołajowi z Liry, aby tłumaczyć pojawiające się trudne pojęcia, składnię i metafory, wyjaśniać niezrozumiałe passusy prawne Pięcioksięgu, czy zawartość przykazań, zawsze mając na względzie ich sens dosłowny (Geiger 2011, 175–177, 188–193). Autor robi to także na sposób krytyczny, nie przyjmując żydowskiej lektury jako takiej, ale zawsze oceniając ją na podstawie filologii i wewnętrznej logiki analizowanego tekstu (Geiger 2011, 193–199). Nie waha się przy tym zastępować żydowską egzegezą dosłowną interpretacji autorytetów takich, jak Hieronim czy Augustyn. Reguła pozostaje wciąż ta sama – wierność obiektywnym (filologicznym i historycznym) kryteriom dosłownej lektury tekstu.

Odwoływanie się do źródeł żydowskich, choć zaopatrzone w uwagi krytyczne, ściągnęło jednak na Mikołaja z Liry zarzuty „judaizującego” podejścia do Pisma Świętego. Nie był to oczywiście komplement, a wynikało to ze skomplikowanych stosunków między społecznościami chrześcijańskimi i żydowskimi w średniowiecznej Europie. Uczni Kościoła interesowali się pismami żydowskimi, badania Talmudu wydobywały jednak na światło dzienne fragmenty obraźliwe, a nawet bluźniercze dla chrześcijan, dotyczące osoby Jezusa. To sprawiało, że dzieła żydowskie cenzurowano, palono na stosach i zabraniano Żydom ich studiowania. Konfiskowane trafiały w ręce chrześcijan, którzy mieli się z nimi okazywać szerzej zapoznać. Nie było to jednak wzajemne poznawanie się wypełnione życzliwością i ciekawością, lecz niestety często zaciekle polemiką i wrogością (Geiger 2011, 169–170).

Mikołaj z Liry także nie stroni od tonów polemicznych. Pamiętajmy, że w Prologu do swojej *Postylli* stawia on sobie za cel korygowanie błędnych interpretacji żydowskich. Będą one dotyczyć kwestii takich, jak znaczenie obrazu Bożego w człowieku według Rdz 1,26–27, czy daty narodzin Kaina Abła (Rdz 4,1), lecz zasadnicze ostrze krytyki autora będzie miało charakter chrystopologiczny. Widać to szczególnie we fragmentach takich, jak Rdz 49,10 (przyjście tego, do którego należy berło Judy), 2 Sm 7,14 (Salomon ogłoszony synem Bożym) Iz 7 (dziewicze poczęcie Emmanuela), czy Iz 53 (Czwarta Pieśń Sługi Pańskiego). Mikołaj z Liry zarzuca tu Żydom oczywisty błąd i sprzeciwianie się własnym Pismom, które w sensie dosłownych zapowiadają przyjście Mesjasza

Chrystusa. Rdzeniem polemiki z Żydami będą kwestie natury Mesjasza, jego przybycia w przeszłości bądź przyszłości oraz zbawienie narodu żydowskiego (Geiger 2011, 199–203; zob. także Hailperin 1963, 148–149, 151–153, 157–184; Cohen 1986, 611–613; Klepper 2007, 82–108; Levy 2011, 70). Interpretacja dosłowna, do której odwoływać się będzie Mikołaj z Liry, służy udowodnieniu drogą argumentów rozumowych błędów egzegezy żydowskiej. Oczywiście należy tu także brać pod uwagę faktor chrystologiczny. Dla Mikołaja z Liry kluczem do całościowej interpretacji Biblii jest lektura chrystocentryczna, umieszczona w kontekście rozwijającej się w Starym i Nowym Testamencie historii zbawienia.

Całościowe ujęcie historii zbawienia jest szczególnie drogie średniowiecznej egzegezie franciszkańskiej. Uwidacznia się ono szczególnie w lekturze listów Pawłowych proponowanej przez Mikołaja z Liry. W Liście do Galatów Paweł stwierdza, że Prawo nie opiera się na wierze (3,12). Ponieważ historia zbawienia jest jedna, według Mikołaja z Liry chodzić musi także o jedną wiarę, na której oprze się Nowe Prawo i zbawienie całej ludzkości. Patriarchowie, choć wierzyli, posiadali tylko wiarę *implicite* (klasyczne scholastyczne rozróżnienie), ponieważ wiarę *explicite* znaleźć można dopiero w Nowym Testamencie i w Chryście. Prawo przygotowywało wszystkich do tej właśnie wiary. Obrzezanie w ciełe, które Paweł opisuje w Flp 3 było zaledwie wstępem do obrzezania duchowego, to jest chrztu, z którym wiąże się poznanie wiary (Levy 2016, 133–134). Mikołaj z Liry w swoim ujęciu historiozbawczym podkreśla uniwersalizm drogi usprawiedliwienia w Chryście, który Paweł wyklada w załączku Ga 3, a w pełni rozwinię w Rz 1–4³.

W tekstach Nowego Testamentu, a konkretnie w listach Pawłowych, widać też predylekcję dla sensu dosłownego i korzystanie z Pism w języku hebrajskim, charakterystyczne dla Mikołaja z Liry. Dobrym przykładem jest Rz 9,32–33, gdzie Paweł stwierdza, że Żydzi potknęli się ze względu na swoją gorliwość o Prawo, a tym, o którego się potknęli, jest Chrystus. Apostoł powołuje się przy tym na tekst Iz 28,16, gdzie prorok zapowiada położenie na Syjonie kamienia. Dla jednych będzie on kamieniem upadku, dla innych zaś, którzy uwierzą, kamieniem wywyższenia. Mikołaj z Liry dochodzi do wniosku, że kamieniem tym jest Chrystus i jest to interpretacja dosłowna (*ad litteram*, przykład tzw. *duplex sensus literalis* zarówno u Izajasza, jak i u Pawła). Odrzucenie Mesjasza przez Żydów poświadczają według autora Ewangelie (Łk 7,34; Mt 12,24). Apostoł, cytując Pisma, zapowiada, że ten, kto uwierzy w Chrystusa, nie zostanie zawstydzony

³ Na ten temat zob. Aletti 2010, 61–91; Kowalski 2014, 104–108.

(οὐ μὴ καταίσχυνθῇ [LXX]), co znaczy, że zostanie otoczony chwałą. Zaznacza tu, że Paweł cytuje Izajasza w wersji greckiej Septuaginty, podczas gdy w „naszym tłumaczeniu”, to jest w wersji hebrajskiej, za którą idzie Wulgata, mamy czasownik sugerujący brak pośpiechu (וְהָיָה לְךָ [BH], *non festinet* [VUL])⁴. Mikołaj z Liry tłumaczy dalej możliwe znaczenie tekstu hebrajskiego: ten, kto uwierzy w prorocstwo, nie pośpieszy się, twierdząc, że Jezus wkrótce przyjdzie, ponieważ pomiędzy prorocstwem ogłoszonym przez Izajasza a przyjściem Jezusa upłynęło kilkaset lat. Można to także odnieść do naszej wiary w powtórne przyjście Pana: nie należy się spieszyć twierdząc, że już nadchodzi. Mikołaj z Liry dochodzi ostatecznie do wniosku, że zarówno hebrajska, jak i grecka wersja prorocstwa są dopuszczalne, dlatego odwołuje się on do obu z nich (Levy 2016, 128–130).

Trudno przecenić znaczenie i wpływ Mikołaja z Liry współczesnym mu i kolejnym pokoleniom uczonych oraz kaznodziejów. Jego monumentalna *Postylla* była pierwszym z komentarzy biblijnych, który zyskał popularność dzięki nowemu wynalazkowi w postaci druku. Szacuje się, że tylko w europejskich bibliotekach znajduje się dziś ponad siedemset kompletnych manuskryptów *Postylli* datowanych na lata 1350–1450 (Wood 1978, 451). W wersji drukowanej zachowało się ponad sto wydań datowanych na lata 1471–1641 (Gosselin 1970, 399–426). *Postylla* stała się standardowym komentarzem używanym na uniwersytetach, do którego dołączano także kompletny tekst Wulgaty. Odwołuje się do niej Paweł z Burgos, nawrócony rabin oraz biskup, który poprawia miejsca, w których Mikołaj z Liry nie wydaje się dostatecznie wierny nauczaniu świętych i innych chrześcijańskich uczonych. Paweł z Burgos w swoim dziele *Additiones ad Postillas Nicolai Lyrani* (1429–1431) krytykuje lekturę Tomasza z Akwinu i źródeł żydowskich w wykonaniu Mikołaja z Liry, zarzucając mu nawet brak znajomości hebrajskiego. W sukurs Liryjczykowi przyszedł z kolei inny franciszkanin, Mateusz Doering z Turyngii, ze swoim dziełem *Obrona Mikołaja z Liry i odpowiedź Pawłowi z Burgos* (Levy 2011, 70, 73–74; Yisraeli 2015, 128–141). Dzieło Liryjczyka odrzucał także jako sprzeciwiające się tradycji Jan Gerson, a Erazm z Rotterdamu opisywał autora jako odważającego się rzucać wyzwanie autorytetom takim, jak Hieronim (Oberman 1966, 311–312; Preus 1969, 79–84). Do Mikołaja z Liry odwoływali się autorzy żydowscy przynajmniej do XVII w., co można wytłuma-

⁴ W tekście hebrajskim Iz 28,16 pojawia się czasownik חָפַז, który oznacza pośpiech, szybkie działanie, panikę. Zob. BDB, „301” חָפַז. Na temat tradycji interpretacyjnych, które widziały w Iz 28:16 odniesienie do Prawa, świątyni, Boga, przymierza, potomka Dawida, bądź samej wiary (zob. Oswalt 1986, 518).

czyć tym, że wprowadził on do egzegezy chrześcijańskiej dosłowną interpretację żydowską w postaci komentarzy Rasziego (Bobichon 2011, 281–312). Reventlow sugeruje w tym względzie znaczący wkład Mikołaja z Liry w rozwój interpretacji biblijnej (Reventlow 2009, II, 247–259).

Z *Postylli* korzystali także reformatorzy, tacy jak: Marcin Luter, Filip Melancthon czy Jan Kalwin (Oberman 1978, 80–93; Krey 2000, 251–266). Powiedzenie *Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset* dobrze oddaje inspirację, jaką doktor Reformacji czerpał z Mikołaja z Liry. Luter, dla którego liczył się przede wszystkim „nagi tekst”, był gorącym zwolennikiem interpretacji dosłownej z gramatyczno-historycznym podejściem do Biblii (Myers 1987, 527). Szczególnie drogie musiało mu być stwierdzenie Mikołaja z Liry, że nauczaniu świętych nie należy przypisywać tak wielkiego autorytetu, aby uniemożliwiało to sprzeciwienie się im w kwestiach, które nie są określone przez autorytet Pism. Równocześnie Luter nie czytał Mikołaja z Liry bezkrytycznie. Narzekał na fragmenty *Postylli*, w których odnajdywał jednak interpretację alegoryczną i nie podobały mu się zbyt częste odwołania do źródeł żydowskich (Patton 1998, 120). Polemizował np. ze znajdującą się u Mikołaja z Liry interpretacją Rz 1,17, a konkretnie stwierdzeniem na temat sprawiedliwości Bożej, która „od wiary wychodzi i ku wierze prowadzi”. Według Mikołaja z Liry chodzi tu o nieuformowaną wiarę, która potrzebuje przemienić się w wiarę opartą na (czynach) miłości. Luter cytuje i odrzuca tę interpretację w swoim komentarzu do Listu do Rzymian. Woli raczej Piotra Lombarda, który sugeruje tu przejście od Starego do Nowego Przymierza, ale ostatecznie opowiada się za dojrzwaniem osobistej wiary człowieka (Levy et al. 2013, 57–58). Komentarz Mikołaja z Liry leżał zapewne na biurku Lutra i konsultował on go, tak jak konsultowało się wówczas *Summę* św. Tomasza. Tak jak Mikołaj z Liry w swojej *Postylli* dialogował z innymi uznanymi autorytetami chrześcijańskimi, tak później dialoguje się z jego dziełem, stawiając go w szeregu wielkich komentatorów Pisma (Wood 1961, 205–206).

Warto wspomnieć jeszcze o obecnych prądach hermeneutyki biblijnej, potwierdzających aktualność i wartość metody egzegetycznej Mikołaja z Liry. Jego lektura chrystocentryczna i historiozbawcza korzeniami tkwi w starożytności i interpretacjach Ojców Kościoła, ale nawiązuje także do współczesnych tendencji teologii biblijnej, proponujących spójny model historii zbawienia (O. Cullmann), lekturę typologiczną (L. Goppelt; J. Daniélou), model obietnicy-wypełnienia (W. Zimmerli), historię tradycji (H. Gese), czy podejście kanoniczne (B. Childs) (Reventlow 1992, 490–500; Childs 2011, 6–8; Carson 1997, 797–805; Scobie 2000, 15–17). Lektura dosłowna i dbałość o interpretację historyczną

tekstów biblijnych do pewnego stopnia znajduje swoje odzwierciedlenie w metodzie historyczno-krytycznej, którą Papieska Komisja Biblijna w dokumencie z 1993 r. *O interpretacji Pisma Świętego w Kościele* zaleca jako podstawową metodę czytania Biblii (Papieska Komisja Biblijna 1994, I.A.1–4). Jakkolwiek metoda ta spotyka się zarówno w dokumencie, jak i innych opracowaniach z uzasadnioną krytyką (Brown 2002, 15–22; zob. także Kowalski 2017, 140–142), do pewnego stopnia prowadzi ona także do osiągnięcia celu, który w swojej *Postylli* założył sobie Mikołaj z Liry. Interpretacja dosłowna, biorąca pod uwagę intencję autora i logikę tekstu, prowadzi dziś do spotkania autorów prezentujących bardzo różne spektra kulturowe i wyznaniowe: Żydów, katolików oraz reprezentantów innych wspólnot chrześcijańskich. Wreszcie drodze Mikołajowi z Liry odniesienie do źródeł żydowskich pojawia się z całą emfazą w dokumencie Papieskiej Komisji Biblijnej z 2001 r., *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* (Papieska Komisja Biblijna 2002). Dokument ten podejmuje dogłębną refleksję nad jednością, nowością i rozwojem idei, które znajdujemy w Starym i Nowym Testamencie. Potwierdza się tu wagę i dopuszczalność interpretacji żydowskiej przy jednoczesnej afirmacji lektury chrystologicznej. Można zatem powiedzieć, że pod wieloma względami metoda egzegetyczna Mikołaja z Liry przetrwała próbę czasu, a jego *Postylla* stanowi dziś źródło inspiracji i badań dla egzegetów chrześcijańskich i żydowskich.

4. Analiza not marginalnych

We wstępie do postylli ks. F. Pilthowski wyhasłował teorię dotyczącą rozumienia Pisma Świętego: *sensus Sacrae Scripturae: literalis seu historicus, allegoricus, moralis, anagogicus*. Z teoretycznego wstępu do psalmów ks. F. Pilthowski wyróżnił jako najważniejsze w postylli *Tres profetiae gradus*. Podkreślenia w tekście wskazują na zaaplikowanie rozumienia tej trójdzielnej metodologii jako: otrzymanie wizji zrozumiałej, zdolność słyszenia głosu ponadnaturalnego oraz umiejętność interpretowania wizji w sposób rozumowy i za pomocą dostępnej wiedzy ogólnoludzkiej. Wstęp do ewangelii św. Mateusza, wstęp i prolog ewangelii św. Jana posiadają obfitość not i zasługują na odrębne studium przekraczające temat niniejszego artykułu. Teoretyczne treści wprowadzające do lektury Biblii świadczą o ks. F. Pilthowskim jako o przygotowanym czytelniku. Był nie tylko literackim czytelnikiem tekstu biblijnego, ale również posiadał ukształtowane pragnienie zdobywania wiedzy teoretycznej z dziedziny biblistyki.

Początek Księgi Rodzaju opatrzył notatką wskazującą na zainteresowanie się pojęciem otchłani i zapisał na marginesie tekstu postylli – *Abyssus sine candore vel splendore*. Zakończenie opisu stworzenia wyhasłował w postylli, zwracając uwagę na sens stworzenia, które pochodzi od Boga i że istnieją rzeczy ukazujące właściwą perspektywę wartościowania stworzenia – *bona infinita i vita aeterna*. Przy dalszej lekturze w postylli zainteresowało go pojęcie znaku przymierza z Noe (Rdz 9). W postylli Mikołaj z Liry użył imienia bogini Iris, greckiego uosobienia tęczy i posłanki bogów. Ksiądz F. Pilthowski z zainteresowaniem wypisał: *Questio de Iride. Genratio Iridis speculissimi[?]*. W Księdze Rodzaju wyhasłował miejsce o drabinie Jakubowej: *Scala stans super t[e]r[r]a[m] tangens u[s] que ad celum* (Rdz 28). W 35 rozdziale zauważył opis dwunastu synów Jakuba: *duodecim Jacob[i] filii*.

W Księdze Wyjścia zainteresowanie ks. F. Pilthowskiego wzbudziła liczba lat Mojżesza i Aarona (Wj 7, 7). W opisie sposobu zorganizowania przybytku komentator zwrócił uwagę na miejsce w postylli, w którym była komentowana rola cherubinów umieszczonych w przybytku (Wj 25). Mikołaj z Liry przywołał cytat z ewangelii Mateusza *angeli eorum in caelis semper vident faciem Patris mei, qui in caelis est* (Mt 18, 10). Ksiądz F. Pilthowski wypisał ten cytat na marginesie.

W Księdze Kapłańskiej ks. F. Pilthowski zainteresował się rozdziałem o składaniu ofiar, z tekstu postylli wypisał nawiązanie do innego fragmentu Pisma Świętego – *idola cuprea [...]* (Kpł 17). W dalszej lekturze wyhasłował rozdział na temat przepisów odnośnie do życia codziennego ze szczególnym uwzględnieniem oszczerstw i zemsty oraz podkreślając uświęcające działanie Boga – *Domini sanctificat* (Kpł 19). Zainteresowanie komentatora wzbudził tekst o miastach ucieczki (Lb 35).

W księgach Samuela noty zostały wykonane przy tekstach: o namaszczeniu Dawida na króla (1 Sm 16), o ustanowieniu Dawida królem Judy (2 Sm 2), o podstępnym zabiciu Abnera przez Joaba (2 Sm 3) i o powstaniu Szeby (2 Sm 20). W Księgach Królewskich zainteresowanie wzbudził Salomon. Wypisane zostały z postylli przymioty królestwa Salomona wypisał: *devotio, sophia, magnificentia, scrimonia i opulentia* (1 Krl 3). Ksiądz F. Pilthowski wypisał z tekstu postylli elokwencyjną informację, że Ofir, w którym wydobywano złoto, znajduje się w Indiach (1 Krl 9). Teologiczną interpretację zaaplikował do opisu bałwochwalstwa Jeroboama – *Hieroboam vitulos aureos duos fecit, unum in Bethel, alterum in Dan* (1 Krl 12). Mianowanie przez Jeroboama kapłanów wyżyn stało się dla jego rodu przyczyną winy, czego konsekwencją była kara Boża – utrata władzy. Ksiądz F. Pilthowski zamieścił rozszerzającą fakt ustanowienia kapłanów ascetyczną

notatkę – *simoniaci sacerdotes et poena* (1 Krl 13, 33–34). Ponadto pozostawione noty świadczą, że ks. F. Pilthowski przeczytał tekst o pobycie Eliasza w Sarepcie Sydońskiej (1 Krl 17) oraz ucieczce Eliasza do Beer Szeby (1 Krl 19). W Pierwszej Księdze Kronik jego zainteresowanie wzbudziła tematyka podziału lewitów i ich czynności (1 Krn 23). W Księdze Syracha noty posiada fragment sławiący patriarchów – Henoch, Noe, Abraham, Izaak i Jakub (Syr 44).

Księga Estery należy również do niepgłębionej lektury ks. F. Pilthowskiego. Prolog i pierwszy rozdział zostały wyhasłowane poprzez zwykłe informacje o eunuchach królewskich i złym przykładzie królowej Waszti. Podkreślenia na ten temat w postylli również nic teologicznego nie wnoszą. Podobny charakter mają komentarze i podkreślenia w pierwszym, siódmym i szesnastym rozdziale Księgi Hioba.

Odnosnie do psalmu – podziękowanie króla za zwycięstwo (Ps 18 [17]) ks. F. Pilthowski wypisał z postylli – są to informacje nawiązujące do grzechu Dawida (2 Sm 12). Psalm – chwała boża w stworzeniu i w prawie (Ps 19 [18]) komentowany jest poprzez lekturę postylli w kluczu Boga Stwórcy, który w swojej mądrości nadał prawa natury.

W Księdze Ezechiela uwagą czytelnika objęty został rozdział ósmy na temat grzechów Jerozolimy opatrzony notą *abominationes*. W postylli dodatkowo zastosowano liczne podkreślenia. Rozdział 9 został odczytany w kontekście sprzeciwu wobec obrzydliwości pokoleń izraelskich i kreślenia na czołach znaku TAW. Lekcja tego fragmentu zyskała w ks. F. Pilthowskim komentatora, który pozostawił komentarz *Thau ehora*. W lekturze tej księgi wyrok Boży na Samarię został zaznaczony przez ks. F. Pilthowskiego zgodnie z tekstem świętym – *oblivio Dei* (Iz 17). Poemat proroczy o Arielu to lektura literalna, ks. F. Pilthowski wypisał: *sp[irit]us soporis* (Iz 29). Informacyjny sposób czytania Biblii, pomimo że nie wnosi zbyt wiele warstwy interpretacyjnej, jest jednak świadectwem czytelnictwa. Na tle takiego sposobu czytania wyraziściej eksponuje się wartość pogłębianej lektury innych miejsc tekstu świętego. Wartością jest tu również ukazujące się tu zróżnicowanie pozwalające na udokumentowanie informacyjnego i teologicznego rodzaju lektury.

Chrystologia jest tematem, który przebiega się przez lekturę ks. F. Pilthowskiego i dynamizuje informacyjne czytanie Starego Testamentu. Tematyka chrystologiczna została zaznaczona w Pięcioksięgu, Psalmach i u Proroków. W Księdze Liczb sporządził on notatkę *serpens aenens* (Lb 21), podkreślając w postylli mistyczne – typologiczne rozumienia węża na palu jako znaku krzyża. W dalszej części tekstu szczegółowo potraktował prorocstwo Balaama (Lb 24). Za pomocą

postylli rozwinięta została w notach interpretacja chrystologiczna z wyraźnym odniesieniem do wcielenia Syna Bożego. Występującą w tekście biblijnym frazę *oritur stella ex Iacob, et consurgit virga de Israel* (Lb 21, 17). Zestawił zgodnie z komentarzem postylli: *stella David, virga David*. Gwiazda Jakuba została odniesiona literalnie do gwiazdy zapowiadającej nadejście Mesjasza: *signum adventus Mesiae*. Opis tronu Salomona z kości słoniowej, wykładanego złotem odniósł ks. F. Pilthowski zgodnie z typologiczną interpretacją postylli do Matki Bożej, która określana jest jako tron Salomona, na którym zasiada jej syn Chrystus nazywany w tym miejscu przez Mikołaja z Liry *rex pacificus* (1 Krl 10). Psalm – Syjon matką wszystkich ludów (Ps 87 [86]) aplikuje z tekstu postylli informacje o kontekście tego psalmu jako śpiewanego w świątyni jerozolimskiej z szerszym odniesieniem także do miasta Jerozolima. Skrzętnie ks. F. Pilthowski wypisał nazwy gór biblijnych: Syjon, Synaj, Tabor, Karmel. Syntezą interpretacji jest w tym przypadku odniesienie do Mesjasza, który odbuduje świątynię, a góra Syjon stanie się najwyższą wyniesioną ponad inne w precedencji zbawczej (*Syon super omnia*). Chystologiczna interpretacja Mikołaja z Liry został rozpisana poprzez noty ks. F. Piltowskiego: *oblatio, mors, praedicatio, resurrectio*. Te cztery czyny Jezusa wykonane w świątyni i związane z szerzej pojętym Syjonem nadają psalmowi zbawczą i uniwersalistyczną interpretację. Psalm – błaganie uciśnionego (Ps 69 [68]) obficie został wyhasłowany za pomocą tekstu postylli. Interpretacja aplikowana przez ks. F. Pilthowskiego skupiona jest na pokutnym błaganiu. Słowa psalmu odniesione zostały do Chrystusa i jego ofiary. W lekturze Księgi Izajasza wypisał hasła – *virga, flos*, w postylli podkreślił znaczenie chrystologiczne tego tekstu (Iz 11). Księga Malachiasza była interpretowana poprzez tekst postylli. Pierwsza nota – *Malachias angelus Domini* stanowi o interpretacji chrystologicznej. Poglębenie teologiczne przynosi druga nota sporządzona na podstawie postylli wskazująca, że prorok ten zapowiada przyjście Chrystusa.

Realizacja prorocत्व w historii, w tym w historii Kościoła, to drugi po chystologii temat wykraczający ponad informacyjną lekturę Biblii. W analizowanym wydaniu Biblii tekst księgi proroka Aggeusza poprzedzony jest prologiem, który wzbudził zainteresowanie ks. F. Piltowskiego. W tekście postylli do prologu ks. F. Pilthowski zwrócił uwagę na komentarz odnośnie do Tomyris królowej Scytów, która walczyła z Cyrusem Wielkim, królem Persji i zgodnie z przekazem Herodota pokonała i zabiła tego władcę w 530 r. p.n.e. Rozdział pierwszy tej księgi został opatrzony notą o namiestniku Judy Zorobabelu synu Szealtielu oraz o arcykapłanie Jozue synu Josadaka. Rozdział drugi o odbudowie świątyni, zawierający uniwersalistyczną zapowiedź poruszenia narodów i składania darów i wynikającej

z tego przyszej chwały odbudowanej świątyni, został szczególnie podkreślony. Natomiast w postylli uwypuklona została mesjańska interpretacja tego fragmentu.

W księdze Daniela zainteresowanie wzbudził fragment zawierający opis snu Nabuchodonozora o posągu. F. Pilthowski wyhasłował tekst, notując m.in. *lapis abscissus* (Dn 2). Wyjaśniając prorocstwo o siedemdziesięciu tygodniach w lekturze postylli, zwrócił uwagę na wydarzenia historyczne, wynikające z narracji księgi. Kluczowe stało się stwierdzenie zawarte w postylli, że król Dariusz po zwycięstwie „przeniósł królestwo od Persów do Medów” (Dn 9).

Izajaszową zapowiedź przybycia mieszkańców Etiopii z ofiarami na górę Syjon Mikołaj z Liry zinterpretował jako zapowiedź chrystianizacji Etiopii po wydarzeniach politycznych, jakie rozegrały się w czasach cesarza Konstantyna Wielkiego. Ksiądz F. Pilthowski wynotował z postylli trzy etapy tego dzieła: *redemptio Mesiae, crucis exaltatione, apostolorum praedicatione* (Iz 18). W taki sam sposób został potraktowany tekst zawierający wyrok przeciwko Egipcjowi (Iz 19). Mikołaj z Liry rozumiał ten rozdział następująco. Nawrócenie Egiptu i pokonanie jego bogów dokonało się w historii. Antoniusz i Kleopatra zostali pokonani przez Oktawiana Augusta, za którego narodził się Chrystus. Chrystianizacja Egiptu w ujęciu postylli została przygotowana przez wydarzenia historyczne. Ksiądz F. Pilthowski wynotował z postylli: *Antonius rex, Cleopatra regina*. Rządy tych dwojga doprowadziły do włączenia Egiptu w skład państwa rzymskiego. W czasach Augusta narodził się Chrystus, który zstąpił z delikatnych chmur na ziemię i przyjął ludzkie ciało; w notach ks. F. Pilthowskiego: *nubes lenis, humanitas Christi*. Ponadto w czasie ucieczki do Egiptu Syn Boży, przebywając w tym kraju, pokonał bożki egipskie. Następnie dzięki dziełom Szymona Apostoła i Marka Ewangelisty Egipt otrzymał wiarę. Noty ks. F. Pilthowskiego: *Simonis Apostoli, Marci Evangelistae opera Aegiptorum fidem illius recepi*. Rozdział 28 Izajasza został zinterpretowany przez Mikołaja z Liry podobnie jak dwa poprzednie. Wiedza do interpretacji historycznej pochodziła jednak nie z publikacji historycznych, lecz z samej Biblii. Zawarta tam przestroga dla Samarii została odniesiona do wiedzy biblijnej zawartej w Księgach Królewskich: ustanowienie przez Jeroboama kultu w Betel i w Dan (1 Krl 12) oraz najazd króla asyryjskiego Salmanassara na Samarię (2 Krl 17). Przestroga dla Samarii jest wyhasłowana przez ks. F. Pilthowskiego na podstawie postylli jako zwrócona do grzesznych kapłanów ustanowionych bezprawnie: *contra prophetarum, contra pastorum*. Z tekstu postylli zostały wyłuskane dodatkowe zarzuty wobec nieprawnych kapłanów: *superbia, gula, luxuria*. Odpowiedzią Boga na ten stan rzeczy jest kara. Ksiądz F. Pilthowski wynotował: *Salmanasar rex Asiriae*.

Przydatność kaznodziejska lektury Biblii dotyczy tekstów nowotestamentalnych. Część tekstów oznaczonych notami marginalnymi autorstwa ks. F. Pilthowskiego łączy się z utylitarnym celem czytania danych fragmentów na potrzeby przygotowania kazań. W tej grupie należy skolekcjonować wszystkie teksty, w których są przede wszystkim informacje o konkretnych datach z kalendarza kościelnego. Pastoralne zastosowanie miała bez wątpienia lektura fragmentu ewangelii św. Łukasza zwanej Ewangelią Dzieciństwa. Ksiądz F. Pilthowski zwrócił uwagę na pasterzy u źłóbka (Łk 2, 8–20) na nadanie dziecięciu imienia Jezus (Łk 2, 21) oraz na ofiarowanie w świątyni (Łk 2, 22–35). Przypowieść o siewcy (Łk 8, 4–8) została opatrzona notą pastoralną: *do[mi]nica sexagesima[!] 1583*. Przypowieść o skarbie i perle z ewangelii św. Mateusza (Mt 13, 44–46) została opatrzona obfitymi notami. Wynika z nich m.in., że ks. F. Pilthowski komentował ten fragment w kluczu kazania na dzień św. Małgorzaty Antiocheńskiej zaliczanej do czternastu wspomóżycieli: *Margaritha, status vitae complemplativae [...] 1571 [...] in die s. Margari[tha]*. Opowiadanie o wierze kobiety kananejskiej (Mt 15, 21–28) zostało opatrzone notatką: *1567 reminiscere*. Przypowieść o ziarnku gorczycy została w trzech przypadkach opatrzona identyczną notą *granum sinapis* (Mt 13, 31–35), (Mk 4, 30–32), (Łk 4, 13–21). Fragment Drugiego Listu do Koryntian, w którym jest mowa o śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa oraz użyte jest pojęcie *nowe stworzenie*, został opatrzony notą *utilitas resurrectionis dominica* (2 Kor 5). Fragment zapowiadający znaki zburzenia Jerozolimy (Mt 24, 15–22) został opatrzony notatką świadczącą o tym, że było to komentowane na potrzeby kaznodziejskie 25. niedzieli po Trójcy Świętej. Dodatkowo uwagę zwraca tu ewangeliczne odwołanie do proroka Daniela, którego tekstami interesował się ks. F. Pilthowski przy lekturze jego księgi.

Inne teksty zapewne były również czytane pod kątem potrzeb kaznodziejskich. Przypowieść o robotnikach w winnicy (Mt 20, 1–16) również została zaznaczona w lekturze. Dziewiąty rozdział ewangelii św. Łukasza zyskał obfite komentarze, streszczające posłanie apostołów, cuda i głoszenie ewangelii. Podobnie rozdział 10 zawierający posłanie siedemdziesięciu dwóch uczniów ma streszczające komentarze oraz podkreślenia w tekście postylli. Również rozdział 12 jest opatrzony komentarzem. Przypowieść o celniku i faryzeuszu (Łk, 18, 9–14) została zinterpretowana przy pomocy tekstu postylli. Lektura została opatrzona hasłami wskazującymi na prawdziwość modlitwy poprzez wypisanie z postylli nawiązań do odwołania odnoszącego się do góry Moria oraz okoliczności, wpływających na dobrą modlitwę: bojaźń Boża, lęk z powodu grzechów, wstyd, szczere wyznanie. Przypowieść o minach (Łk 19, 11–28) została zinterpretowana

za pomocą postylli, komentarz jednak nie wykroczył poza streszczenie. Mowa o zburzeniu Jerozolimy i przyjściu Chrystusa (Łk 21, 25–36) została odczytana poprzez streszczające notatki oraz podkreślenia w tekście postylli. Cechą wspólną tych komentarzy do ewangelii synoptycznych jest zwykła lektura informacyjna.

Ten sam poziom lektury zastosowany do Ewangelii Janowej powoduje nową jakość. Z samego bowiem tekstu, który czyta komentator, wynikają treści i pojęcia teologiczne. Być może to stało się też przyczyną intensywniejszego sięgania przez ks. F. Pilthowskiego do pomocnego tekstu postylli. Janowy opis rozmnożenia chleba (J 6, 1–15) został zinterpretowany za pomocą postylli. Streszczenie wydarzenia przebiegło z uwzględnieniem cudu i następnie samotnej modlitwy Jezusowej. Opowiadanie o kobiecie cudzołożnej (J 8, 1–11) interpretacja dokonana została za pomocą postylli od przebiegu rozmowy i wiedzy Chrystusa do wniosków o działaniu łaski i o finalnej chwale Bożej. Uzdrawienie niewidomego od urodzenia (J 9 1–41) opatrzone zostało streszczeniem, w którym zwrócono uwagę na tajemnicę Chrystusa, jego misję i cel działania, jakim jest zbawienie człowieka. Janowy opis, zapowiadający mękę Chrystusa (J 12, 20–36), w którym mowa o obumierającym ziarnie pszenicy został opatrzony notami zaczerpniętym z tekstu postylli: *granum frumenti, gentilium devotio, gentilium ruptione, imitatio [mortis Christi]. Proverbium Judeorum. Crucifixio. Hora [nieczyt.] exaltatio*. Pogłębiona interpretacja wskazuje na zbawcze rozumienie Męki Pańskiej. Janowy opis ostatniej wieczerzy (J 13, 1n) stał się okazją dla komentatora do sporządzenia porównawczych not: *pascha Judeorum, pascha Christi, pascha christianorum – mystica*. Wypisane pod wpływem lektury postylli hasła dotyczą fragmentu, w którym Mikołaj z Liry syntetyzuje teologię paschy, wskazując, że chrześcijanie przez śmierć i nieśmiertelność przechodzą do własnego zmartwychwstania. Przypowieść o krzewie winnym (J 15, 1–11) za pomocą tekstu postylli potraktowana została jako parabola. Przy interpretacji notatka ks. F. Pilthowskiego rozróżnia znaczenie dosłowne i znaczenie ukryte.

Sąd ostateczny to temat, jaki tworzy znaczącą grupę not i wskazuje na religijną wrażliwość ks. F. Pilthowskiego. Przypowieść o robotnikach w winnicy (Mt 20, 1–16) ks. F. Pilthowski z predylekcją komentuje, rozpisując tekst postylli w kluczu sadu ostatecznego: *summa evangelii, divisio prima [vocatio ad laboris], [divisio] secunda [vocatio ad recipiendum]*. Przypowieść ta została zinterpretowana za pomocą tekstu postylli jako zapowiedź zbawienia, na które się nie zasługuje poprzez dobre uczynki. Dlatego ostatni stali się pierwszymi. Przyczyną takiego zwrotu w przypowieści jest Chrystus – notatka: *lapis Christus*. Nota została wykonana przy słowach postylli, gdzie Mikołaj z Liry przywołuje drugi rozdział Księgi

Daniela o śnie króla, w którym pojawiła się wizja odrywającego się kamienia, który uderzył w posąg i dokonał zniszczenia. W tej perspektywie ks. F. Pilthowski uchwycił interpretację pomagającą zrozumieć zbawienie jako pochodzące od Boga – Chrystus jest kamieniem zbawienia; kamieniem, który dokonuje tego dzieła bez udziału ręki ludzkiej. W zakończeniu 1 Listu do Koryntian (1 Kor 16, 1–23) zainteresowanie wzbudziło przypomnienie przyjścia Chrystusa, stąd nota – *Matan̄tha syriaca dictio*. W drugim Liście do Tesaloniczan skomentowany został rozdział drugi na temat powtórnego przyjścia Chrystusa. Apokaliptyczny opis i sformułowanie *civitas sancta – Ierusalem nova* ks. F. Pilthowski opatrzył interpretującą notą z nieco zmienionymi słowami, zaczerpniętymi z tekstu postylli *civitas electoru[m], societas charitae perfecta unita*. Na podstawie tekstu postylli interpretuje ten tekst Apokalipsy w kluczu sądu ostatecznego – *consumatio finalis* oraz podziału na *electi* i *reprobi* (Ap 21).

Katolickie rozumienie sakramentów koresponduje z tematyką zbawienia. W początkowej części tekstu postylli odnośnie do Listu do Hebrajczyków ks. F. Pilthowski zamieszcza pojęcie *sensus Ec[c]l[esi]ae*. Następnie wstępna część postylli została obficie opisana notami, z których wynika recepcja wiedzy o wyższości Nowego Testamentu nad Starym. Komentarz zmierza do ukazania skuteczności ofiary Chrystusa i sakramentów. Z upodobaniem wypisał z postylli imiona dwóch ojców Kościoła: Klemens Rzymski i Tertulian. W samym tekście listu został skomentowany za pomocą postylli rozdział 9, w którym mowa o skutkach ofiary Chrystusa i zbawieniu wiecznym. Fragment o ustanowieniu Eucharystii (1 Kor. 11, 17–34) obficie opatrzony notami i podkreśleniami w tekście Pisma jak również postylli nie wykracza poza literalne przesłanie. Jedynym wykraczającym szczegółem jest zwrócenie uwagi na ustanowienie Eucharystii – *sub duplici specie*.

Nowość życia chrześcijańskiego i powszechność zbawienia zyskała sobie w lekturze ks. F. Pilthowskiego znaczące miejsce. Fragment Listu do Rzymian o nowości życia chrześcijanina (Rz 13, 8–14) zinterpretował on, posługując się tekstem postylli jako przejście od starego do nowego prawa. Trzeci rozdział Listu do Filipian, zawierający przestrożę przed powrotem do judaizmu oraz naukę o sprawiedliwości pochodzącej ze starego prawa i sprawiedliwości uzyskanej przez wiarę w Chrystusa ks. F. Pilthowski ujął sumarycznym stwierdzeniem: *Libera vita. Beatitudo vera in Ch[rist]o*. W Dziejach Apostolskich w rozdziale 10 zainteresował się aspektem widzenia Piotra, w którym padło polecenie spożywania zwierząt uważanych w Starym Testamencie za nieczyste. W tekście postylli zaznaczył i wyhasłował odnośny fragment, w którym została wyprowadzona

interpretacja o powszechności zbawienia. W Pierwszym Liście do Koryntian uwagę komentatora przyciągnął fragment potępiający rozpustę i wskazujący, że ciało chrześcijanina jest świątynią Ducha Świętego (1 Kor 6,19–20). W tekście postylli za pomocą rysunku „rączki” zostały wskazane słowa *gula* i *luxuria*. Od strony pozytywnej ks. F. Pilthowski opatrzył tekst postylli syntetyzującą notą wskazującą jako środek zaradczy na wady cnotę – *sola virtus fuga*. Chrześcijanin winien unikać wad i grzechów poprzez ascetyczną ucieczkę do miejsca bezpiecznego (*locus fugae*).

Życie kapłańskie to kolejny temat grupujący noty marginalne. Nieco większe studium zawarte zostało w komentarzach do fragmentu o arcykapłanie Szymonie. Ksiądz F. Pilthowski wyhasłował te treści, zwracając uwagę na godność kapłana, jego cnoty i zadanie sprawowania kultu (Syr 50). Rozdział 6 Drugiego Listu do Koryntian, zawierający refleksje na temat życia kapłanów Nowego Testamentu, został odczytany w kluczu ascetycznym jako punkt odniesienia do kapłaństwa komentatora. Podobnie został skomentowany pierwszy rozdział Listu do Filipian oraz początek drugiego rozdziału, zawierający zdanie *Mam właśnie ufność, że Ten, który zapoczątkował w was dobre dzieło, dokończy go do dnia Chrystusa Jezusa*, które jest w tradycji inspiracją do formuły wypowiedzianej w czasie święceń: *Niech Bóg, który rozpoczął w tobie dobre dzieło, sam go dokona*. Komentator na podstawie tego snuje myśl o przyszłej nagrodzie dobrych pasterzy. Początek drugiego rozdziału (Flp 2, 1–4) skomentowany został łącznie z rozdziałem pierwszym. Komentator wypisał wezwania św. Pawła przekazywane z więzienia rzymskiego, streszczając je poprzez wypisanie nazw cnót – wiara i pokora. Do tych notatek wykorzystał interpretujący tekst postylli. W Pierwszym Liście do Tymoteusza rozdział drugi komentuje przez pryzmat tekstu postylli, zwracając uwagę na ustanowienie Tymoteusza biskupem i analizując jego urzędowe obowiązki, m.in. wykorzenienie błędów w nauce chrześcijańskiej.

Podsumowanie

Mikołaj z Liry jako przewodnik kanonika ks. F. Pilthowskiego po tekście świętym był egzegetą literalnym, choć nie stronił także od egzegezy alegoryzującej i typicznej. W analizie miejsc komentowanych przez ks. F. Pilthowskiego nie ma w tym względzie wyjątków wykraczających zbytnio poza literalność. Zgromadzony materiał not marginalnych został tu podzielony na grupy, które zaowocowały typologizacją wątków tematycznych. Uzyskujemy w ten sposób mapę myślenia

biblijnego XVI-wiecznego kanonika, działającego głównie w Kielcach i Opatowie na terenie ówczesnej diecezji krakowskiej.

Najbardziej podstawowy i paradoksalnie cenny jest widoczny w Pięcioksięgu, Księgach Historycznych, Mądrościowych i Prorockich literalny – informacyjny sposób czytania. Ten bowiem sposób jest dowodem zainteresowania praktycznie całym Starym Testamentem. Pogłębieniem tej lektury są następujące tematy: chrystologia w Starym Testamencie, realizacja proroctw w historii i w historii Kościoła. W komentarzach do Nowego Testamentu są to: tematyka sądu ostatecznego i przyjścia Chrystusa, katolickie rozumienie sakramentów, nowość życia chrześcijańskiego i powszechność zbawienia oraz życie kapłańskie.

Do zaskakujących wniosków dochodzimy, porównując metodę egzegetyczną Mikołaja z Liry rozpoznaną w świetle współczesnej literatury przedmiotu z typologią i mapą myślenia biblijnego ks. F. Pilthowskiego. Okazuje się, że czytelnik prowincjonalny, jakim był ks. F. Pilthowski, działający z daleka od stołecznego Krakowa, dotykał w swojej lekturze najważniejszych osiągnięć Mikołaja z Liry. Narzuca się pytanie, gdzie ks. F. Pilthowski słuchał wykładów na temat Biblii? Z rozpoznanych ośrodków wiadomo, że studiował na Akademii Krakowskiej i przebywał w Rzymie. Ponadto interesujące do przyszłych badań byłoby porównanie tekstów skolekcjonowanych tu tekstów Pisma Świętego czytanych przez ks. F. Pilthowskiego z brewiarzem i mszałem krakowskim, których używano w Kielcach jako ksiąg liturgicznych przed przyjęciem ksiąg rzymskich po Soborze Trydenckim. Porównanie fragmentów Pisma Świętego wydrukowanych w brewiarzu i mszale krakowskim z przeczytanymi przez ks. F. Pilthowskiego zasługuje na odrębne studium.

Interesująca jest u ks. F. Pilthowskiego kwestia reformacji i katolickiej reformy Kościoła. Z jednej strony jest ks. F. Pilthowski świadom roli łaski w zbawieniu. Przypowieść o robotnikach w winnicy z predylekcją komentuje, rozpisując tekst postylli, że Chrystus jest kamieniem zbawienia, że jest kamieniem, który dokonuje tego dzieła bez udziału ręki ludzkiej. Z elokwencją podbudowuje tę tezę poprzez odwołanie się do Księgi Daniela i prowadzi studium porównawcze. Jednocześnie jest wiele komentarzy wskazujących na potrzebę dobrego życia chrześcijańskiego oraz o ofiarnym znaczeniu Męki Chrystusa i Mszy Świętej oraz skuteczności sakramentów; z dodatkową rozbudowaną myślą ascetyczną o życiu kapłańskim.

Książd F. Pilthowski żył w czasach polemik jego zainteresowania poszczególnymi fragmentami Biblii należy postrzegać jako zbiór podręczny własnych *loci communes* służących do uczestnictwa w życiu teologicznym epoki. Pobieżny

wgląd w księgozbiór ks. F. Pilthowskiego w czasie badania duktu jego pisma na potrzeby tego artykułu wskazuje na obecność dzieł współczesnych, które uczony kielecki nabywał do swojej biblioteki. Nieco młodszy od ks. F. Pilthowskiego ks. Wojciech Strzemeski posiadał bibliotekę o podobnym profilu, w której istotne miejsce zajmowały współczesne dzieła Stanisława Hozjusza, Stanisława Sokółowskiego i Marcina Kromera jako przedstawicieli teologii pozytywno-kontrowersyjnej (Kwaśniewski 2012, 95).

Bibliografia

Źródła

- Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omens prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* – Nicolaus de Lyra contra perfidam Iudaeorum. Nürnberg, Ant. Koberger 12 IV 1493. 2 ° [prima pars, super Genesim [...]]. Biblioteka Kapituły Katedralnej w Kielcach (dalej BKKKiel.) sygn. K.00215/I. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. Moderantae Alodia Kawecka – Gryczowa, composuerunt Maria Bohonos, Michael Spandowski et Elisa Szandorowska (t. 1), Maria Bohonos, Michael Spandowski et Elisa Szandorowska (t. 2), T. 1–2, Wratislaviae – Varsaviae – Cracoviae 1970–1993.* (dalej IBP) 1047.
- Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omens prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* – Nicolaus de Lyra contra perfidam Iudaeorum. Nürnberg, Ant. Koberger 12 IV 1493. 2 ° [secunda pars, super Esdre. [...]]. BKKKiel. sygn. K.00215/II. IBP 1047.
- Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omens prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* – Nicolaus de Lyra contra perfidam Iudaeorum. Nürnberg, Ant. Koberger 12 IV 1493. 2 ° [tertia pars, super Esaia [...]]. BKKKiel. sygn. K.00215/III. IBP 1047.
- Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos s. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* – Nicolaus de Lyra contra perfidam Iudaeorum. Nürnberg, Ant. Koberger 12 IV 1493, 2°; [quinta pars, super evangelia [...]]. Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach (dalej BWSD Kielce) sygn. XV. F. 154. IBP 1047.
- Lumen animae, seu liber moralitatum.* Ed. Mathias Ferinator. [Strassburg Typ. Legendae Aureae] 22 III 1482, 2°, BWSD Kielce sygn. XV.123. IBP 3492. Współopr.: Rolenvinck Werner, *Fasciculus temporum.* Venezia, Erl. Ratdolt, 24 XI 1480, 2°. BWSD Kielce sygn. XV.124 adl. IBP 4789.

- Naussea Fridericus, *Catechismus catholicus* [...], Kolonia, Joannes Quentel (heredes), 1552. [źródło: <https://bc.bdsandomierz.pl/dlibra/publication/299/edition/300/content?ref=L2NvbGxlY3Rpb25kZXNjcmlwdGlubi8zMg> dostęp 04.06.2023.]
- [A] Topiarius Dominicus Aegidius OP, *Conciones in epistolas et evangelia, quae per sacram Quadragesimam populo in Ecclesia proponi solent* [...] e tabulis D. Iacobi Veldii concinnatae [...] locupletae per D. Aegidium Topiarium [...], apud Antonium Tilenium Brechtanum sub signo Struthio, Antverpiae 1568, 8°.
- Współopr. [B] Topiarius Dominicus Aegidius OP, *Conciones in evangelia et epistolas, quae festis totius anni diebus populo in Ecclesia proponi solent* [...] [pars hyemalis], [pars aestivalis], e tabulis D. Laurentii a Villavicentio Xeresani elaboratae [...] locupletae per D. Aegidium Topiarium [...], apud Antonium Tilenium Brechtanum sub signo Struthio, Antverpiae 1568; [na końcu:] excudebat Antverpiae Christophorus Plantinus, mense Augusto 1567, 8°. BKKKiel. sygn. K.0064.
- Angelus de Clavasio, *Sum[m]a Angelica de casibus. constientiae* [...], impensis providi Ioannis Rynman de Oringaw [...] necnon Ioannis Knoblauch civis inclytæ urbis Argentinae, in officina industry Renati Beck [...], impressa Argentinae 1513 pridie kal. Septembris, 4°. BKKKiel. sygn. K.00148.

Opracowania

- Aletti, Jean-Noël. 2010. *God's Justice in Romans: Keys for Interpreting the Epistle to the Romans*. Subsidia Biblica 37. Rome: Gregorian & Biblical Press.
- Bastrzykowski, Aleksander. 1949. *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła, cz. 2: Katalog prałatów i kanoników kolegiaty opatowskiej od 1212 roku aż do dni naszych*. [Ostrowiec]: b.w.
- Bobichon, Philippe. 2011. „Nicolas De Lyre Dans La Littérature Hébraïque Et Juive (XIVe–XVIIe Sicles).” In *Nicolas de Lyre, franciscain du XIVe siècle exégète et théologien*, edited by Gilberta Dahana, 281–312. Paris: Institut d'Études Augustiniennes.
- Brown, Raymond Edward. 2002. *Biblical Exegesis and Church Doctrine*. Eugene, OR: Wips & Stock.
- Carson, Donald A. 1997. „New Testament Theology.” In *Dictionary of the Later New Testament and Its Developments*, edited by Ralph P. Martin and Peter H. Davids, 796–814. Downers Grove, IL: InterVarsity.
- Childs, Brevard S. 2011. *Biblical Theology of the Old and New Testaments: Theological Reflection on the Christian Bible*. Minneapolis: Fortress.
- Cohen, Jeremy. 1986. „Scholarship and Intolerance in the Medieval Academy: The Study and Evaluation of Judaism in European Christendom.” *American Historical Review* 91 (3): 593–613.

- Dahan, Gilbert. Ed. 2011. *Nicolas De Lyre, Franciscain Du XIVe Siècle: Exégète Et Théologien*. Collection des études Augustiniennes. Série Moyen Âge et temps modernes 48. Paris: Institut d'études augustiniennes.
- Gałązka, Waldemar. 1997. *Kapituła kolegiacka w Opatowie*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Gąsiorowski, Antoni, Tomasz Jurek, Izabela Skierska and Ryszard Grzesiak. Opr. 2010. *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Geiger, Ari. 2011. „A Student and an Opponent: Nicholas of Lyra and His Jewish Sources.” In *Nicolas de Lyre: franciscain du XIVe siècle, exégète et théologien*, edited by Gilberta Dahana, 167–203. Paris: Institut d'études augustiniennes.
- Geiger, Ari. 2017. „Talmudic Quotations in Nicholas of Lyra's Postilla Literalis.” In *Studies on the Latin Talmud*, edited by Ulisse Cecini and Eulàlia Vernet, 161–175. Documents 113. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Geiger, Ari. 2007. „In Hebraeo Habetur: The Hebrew Biblical Text in the Literal Commentary of Nicholas of Lyra on the Book of Lamentations.” *Revue des Études Juives* 166 (1–2): 147–173.
- Geiger, Ari. 2010. „Nicholas of Lyra's Literal Commentary on Lamentations and Jewish Exegesis: A Comparative Study.” *Medieval Encounters* 16 (1): 1–22.
- Gosselin, Edward A. 1970. „A Listing of the Printed Editions of Nicholaus De Lyra.” *Traditio* 26: 399–426.
- Hailperin, Herman. 1963. *Rashi and the Christian Scholars*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*. Moderantae Alodia Kawecka-Gryczowa, composuerunt Maria Bohonos, Michael Spandowski et Elisa Szandorowska (t. 1), Maria Bohonos, Michael Spandowski and Elisa Szandorowska (t. 2), t. 1–2. 1970–1993. Wratislaviae: Ex Officina Instituti Ossoliniani.
- Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 8: *Zbiór-czy indeks proveniencyjny*. 2018. Edited by Marii Cubrzyńska-Leonarczyk. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Keen, Karen R. 2015. „Song of Songs in the Eyes of Rashi and Nicholas of Lyra: Comparing Jewish and Christian Exegesis.” *Conversations with the Biblical World* 35: 212–235.
- Klepper, Deeana Copeland. 2000. „Nicholas of Lyra and Franciscan Interest in Hebrew Scholarship.” In *Nicholas of Lyra: The senses of Scripture*, edited by Philip D. W. Krey' and Lesley Janette Smith, 289–311. Studies in the History of Christian Thought 90. Leiden: Brill.
- Klepper, Deeana Copeland. 2007. *The Insight of Unbelievers: Nicholas of Lyra and Christian Reading of Jewish Text in the Later Middle Ages*. Jewish culture and contexts. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Korolev, Sergej. 2009. „Cenne i rzadkie polskie superekslibrisy heraldyczne ze zbiorów Biblioteki Narodowej Rosji w St. Petersburgu.” *Z Badań nad księgozbiorami historycznymi* 3: 171–196.
- Kowalski, Marcin. 2014. „Problem Bożej Sprawiedliwości w Świecie Listu Do Rzymian.” *Verbum Vitae* 26: 95–126.
- Kowalski, Marcin. 2017. „Retoryka i socjoretoryka w lekturze tekstów Nowego Testamentu. Cz. 2: Socjo-retoryka – projekt holistycznej lektury tekstu.” *The Biblical Annals* 7(1): 107–147.
- Kowalski, Waldemar. 2021. „Prepozytura Kielecka w XVI stuleciu wierni i ich duszpaście.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 115: 197–251.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2010. „Księgozbiory parafialne w prepozyturze kieleckiej w XVIII wieku.” Rozprawa doktorska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2013. „Księgozbiór kapituły kieleckiej w świetle inwentarza z 1598 roku.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 99: 43–92.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2012. „Księgozbiór kanonika kieleckiego Wojciecha Strzemeskiego (†1602r.) w świetle inwentarza z 1650 roku.” *Rocznik Kolbuszowski* 12: 87–107.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2012. „Księgozbiory prywatne zachowane w Bibliotece Kapituły Kieleckiej (XV–XVIII wiek).” *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 62: 69–95.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2017. „Księgozbiór Kapituły Kieleckiej w świetle inwentarza z 1650 roku.” In *Książka dawna i jej właściciele*. t. 2, edited by Dorota Sidorowicz-Mulak and Agnieszka Franczyk-Cegła, 207–227. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Kwaśniewski, Andrzej. 2023. „Superekslibrisy w Bibliotece Kapituły Kieleckiej.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 120: 261–288.
- Krey, Philip D. W. 2000. „The Old Law Prohibits the Hand and Not the Spirit: The Law and the Jews in Nicholas of Lyra’s Romans Commentary of 1329.” In *Nicholas of Lyra: The senses of Scripture*, edited by Philip D. W. Krey and Lesley Janette Smith, 251–66. Studies in the History of Christian Thought 90. Leiden: Brill.
- Krey, Philip D. W. and Lesley Janette Smith. Eds. 2000. *Nicholas of Lyra: The Senses of Scripture*. Studies in the History of Christian Thought 90. Leiden: Brill.
- Levy, Ian Christopher. 2011. *The Letter to the Galatians*. Grand Rapids, MI: Eerdmans – Cambridge, UK: The Bible in Medieval Tradition.
- Levy, Ian Christopher. 2016. „The Old and New Law in Nicholas of Lyra’s Pauline Commentaries.” *Letter & Spirit: Reception History of Paul in Catholic Tradition* 11: 125–140.
- Levy, Ian Christopher, Philip D. W. Krey, Thomas Ryan and H. Lawrence Bond. Eds. 2013. *The Letter to the Romans*. The Bible in Medieval Tradition. Grand Rapids, MI – Cambridge, UK: Eerdmans.
- Maschkowski, F. 1891. „Rashi’s Einfluss Auf Nikolaus Von Lyra in Der Auslegung Des Exodus: Ein Beitrag Zur Geschichte Der Exegese Des Alten Testamentes.” *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 11: 268–316.

- Merrill, Eugene H. 1975. „Rashi, Nicholas De Lyra and Christian Exegesis.” *The Westminster Theological Journal* 38 (1): 66–79.
- Michalski, Abraham J. 1915. „Rashi's Einfluss Auf Nicolaus Von Lyra in Der Auslegung Der Bücher Leviticus Numeri Und Deuteronomium.” *Zeitschrift. für Alttestamentliche Wissenschaft* 35: 218–245.
- Michalski, Abraham J. 1921. „Rashis Einfluss Auf Nicolaus Von Lyra in Der Auslegung Des Buches Josua.” *Zeitschrift. für Alttestamentliche Wissenschaft* 39: 300–307.
- Myers, Allen C. Ed. 1987. *The Eerdmans Bible Dictionary*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Neumann, Jean. 1893. „Influence De Rashi Et D'autres Commentateurs Juifs Sur Les Postillae Perpetuae De Nicolas De Lyre.” *Revue des Etudes Juives* 26: 172–182.
- Oberman, Heiko Augustinus. 1966. *Forerunners of the Reformation: The Shape of Late Medieval Thought*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Oberman, Heiko Augustinus. 1978. „Fourteenth-Century Religious Thought: A Premature Profile.” *Speculum* 53: 80–93.
- Ocker, Christopher. 2009. „Scholastic Interpretation of the Bible.” In *A History of Biblical Interpretation: The Medieval Through the Reformation Periods*, edited by Alan J. Hauser, Duane F. Watson and Schuyler Kaufman, 254–279. Rapids, MI – Cambridge, UK: Eerdmans.
- Oswalt, John N. 1986. *The Book of Isaiah, Chapters 1–39*. New International Commentary on the Old Testament. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Papieska Komisja Biblijna. 1994. *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*. Poznań: Pallotinum.
- Papieska Komisja Biblijna. 2002. *Naród Żydowski i Jego Święte Pisma w Biblii Chrześcijańskiej*. Kielce: ITB Verbum.
- Patton, C. L. 1998. „Nicholas of Lyra.” In *Historical Handbook of Major Biblical Interpreters*, edited by Donald K. McKim, 116–122. Downers Grove, IL: InterVarsity.
- Preus, James S. 1969. *From Shadow to Promise: Old Testament Interpretation from Augustine to the Young Luther*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Reventlow, Henning Graf. 1992. „Theology (Biblical), History of.” In *The Anchor Yale Bible Dictionary*, edited by David N. Freedman, Gary A. Herion, David F. Graf, John D. Pleins and Astrid B. Beck, 483–505. New York: Doubleday.
- Reventlow, Henning Graf. 2009. *History of Biblical Interpretation: From Late Antiquity to the End of the Middle Ages*. T. 1–2. Society of Biblical Literature Resources for Biblical Study. Atlanta, GA: of Biblical Literature.
- Scobie, Charles H. H. 2000. „History of Biblical Theology.” In *New Dictionary of Biblical Theology*, edited by T. D. Alexander and Brian S. Rosner, 11–20. Downers Grove, IL: InterVarsity.
- Sipayłło, Maria. 1988. *Polskie superekslibrisy XVI–XVII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

- Verger, Jacques. 1984. „Lexégèse De L'université.” In *Le Moyen Âge Et La Bible*, edited by Pierre Riché and Guy Lobrichon, 199–230. Bible de tous les temps 4. Paris: Beauchesne.
- Witkowski, Walenty. 1845. „Kollegiata Panny Maryi w Kielcach.” *Pamiętnik Religijno-Moralny* 9: 193–218.
- Wood, Arthur Skevington. 1961. „Nicolas of Lyra.” *The Evangelical Quarterly* 33 (4): 196–206.
- Wood, Rega. 1978. „Nicholas of Lyra and Lutheran Views on Ecclesiastical Office.” *The Journal of Ecclesiastical History* 29 (4): 451–462.
- Wójcik, Walenty. 1963. „Organizacja i działalność oficjalatu okręgowego w Kielcach w latach 1551–1635.” *Roczniki Teologiczno-Katechetyczne* 10 (3): 29–37.
- Wróbel, Tomasz. 1971. „Osiemsetlecie fundacji bpa Gedeona w Kielcach.” *Kielecki Przegląd Diecezjalny* 47 (5): 194–231.
- Yisraeli, Oded. 2015. „A Christianized Sephardic Critique of Rashi's Peshat in Pablo De Santa María's Additiones Ad Postillam Nicolai De Lyra.” In *Medieval Exegesis and Religious Difference: Commentary, Conflict, and Community in the Premodern Mediterranean*, edited by Ryana Szpiecha, 128–141. Bordering religions. New York: Fordham University Press.

Netografia

- „Corpus academicorum Cracoviense.” Dostęp: 3 czerwca 2023 r. https://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/2028146_Florian_Piltowski_syn_Jakuba.